

א. ראשית רעיון החנוך: (א') חנוך והכשרה

החנוך כמושא לעיון שיטתי ראשיתו בתקופת הסופיסטים. הסופיסטים היו מורים נודדים שהסתובבו בערים היווניות של הים התיכון במשך המאה החמישית לפני ספירת הנוצרים. הדור היה דור תהפוכות. המלכים הודחו מכסאותיהם והתעורר הרעיון (ה"דימוקרטי") של שלטון העם. סדרי המדינה נשתנו, הדעות והאמונות נתערערו, והורגש הצורך לברר את יסודות החיים מחדש.

עד עכשיו ברור היה מיהו האדם הטוב. האדם הטוב הריהו בעל היוחסין השוכן בחצרו של מלך והלך בצלו. אך אם באים אנו לבטל זכות אבות, נשארת רק הזכות העצמית. ערכו של אדם בו בעצמו, לא באנשי משפחתו שקדמו לו; וכך מתעוררת השאלה ערך עצמי זה מהו, ואיך אפשר לקנותו ולהקנותו?

שאלה זו יצרה את הסופיסטים. ל"ערך העצמי" קראו בשם *arete* והוא מקביל למלה *virtus* בלטינית. מלה זו פירושה שלמות. אך אין השלמות הנידונה כאן שלמות מקצועית (כגון שלמות הנגר והצייר), והיא בקיאות במלאכה זו או אחרת. היא שלמותו של האדם לא באשר הוא נגר או צייר אלא באשר הוא אדם. היא הטוב שבאדם. וכאן מתגלה תפקידו, ונחיצותו, של החנוך. החנוך הוא שיוצר את האדם הטוב.

ושוב, טוב, זה אין פירושו טוב מבחינה מקצועית. אדם יכול להיות נגר טוב ואפילו מלומד טוב (כלומר, טוב כנגר, טוב כמלומד), ובכל-זאת לא להיות אדם טוב. האדם הטוב הריהו טוב באשר הוא אדם. מדת האדם שבו התפתחה כראוי והגיעה לידי שכלול. ומכאן מה שנקרא הומוניסם.

אין ה"הומניסם" אלא תרבות ה"הומו" (homo = אדם), כלומר, פיתוח ה־humanitas (מדת־האדם) שבאדם.

רעיון זה בדבר מציאות מדה שהיא מדת האדם באשר הוא אדם הריהו חידושו של פרוטאגורס. הראשון והגדול שבסופיסטים. פרוטאגורס מפורסם כבעל הדעה "ההומנסיטסית" גם במטפיסיקה: "האדם הוא אמת־המדה" (homo mensura). דעה שנידונה על־ידי אפלטון בשיחה תיאטיטוס. משנתו בחנוך היא הנושא של השיחה פרוטאגורס; ואף אם אפשר שאין התיאור תיאור היסטורי מדויק, ראוי הוא לתשומת־לב מיוחדת מפני שהוא מבליט כמה רעיונות עיקריים.

§ 2

הפירוש המלולי של המלה "סופיסטיס" הוא מורה חכמה, והסופיסטים בכלל היו ידועים כמורים ומחנכים. אין תימה אפוא אם ביקורו של אחד מהם היה מאורע צבורי שעורר את הקהל ובמיוחד את הצעירים. חכם בא לעיר, הכל רצים אליו.

מאורע כזה בחיי אתונה משמש נקודת־מוצא לאפלטון כאן. ההקדמה חצי רצינית וחצי התולית. סוקרטיס מספר את המעשה שהיה:

"הבוקר, לפני הנץ החמה, בא אלי היפוקרטיס ודפק בחזקה על הדלת במקלו. וכשפתחו לו, נדחף תיכף לתוך הבית ואמר בקול רם: סוקרטיס, ער אתה או ישן? ואני הכרתי בקולו ואמרתי: זהו היפוקרטיס. הלואי שלא תבשר חדשות רעות.

— לא (אמר), רק טובות.

— מוטב (ענית). ומה הן ומדוע באת הנה?

והוא עמד אצלי ואמר: פרוטאגורס בא העירה" 1.

(1) 310 (המספר לפי העמודים של הוצאת סטיפנוס המסומנים בשולים של כל ההוצאות והתרגומים). אני מביא לפי התרגומים המצויים (רשימה שלמה ב מ ו ר ה ד ר ך ב פ י ל ו ס ו פ י ה ה י ו נ י ת, הוצאה שניה, מס, ירושלים, תש"ו, עמ' 110—111). על הצורה הספרותית של השיחות האפלטוניות, ועל טיב התיאור הניתן בהן ע"י אפלטון לסוקרטיס רבו, ע"י ב מ ו ר ה ד ר ך הנוכח, עמ' 67 ואילך.

סוקרטיס מקבל את ה"בשורה" בשקט שהרי היתה ידועה לו מכבר; אך הצעיר אינו יכול להתאפק: "ובכן מדוע אין אנו הולכים אליו?" (311א). רק בקושי הצליח סוקרטיס לעצור בעדו ולשדלו לחכות עד עלות השחר. בינתיים הם מטיילים ומשוחחים ביחד, וסוקרטיס שואל את הצעיר לשם-מה רוצה הוא ללכת למורה חכמה זה: מה בדעתו ללמוד ממנו? תלמיד הולך לרופא כדי ללמוד להיות רופא, לפסל כדי ללמוד את מלאכת הפסלות; אך כשאדם הולך כתלמיד למחנך, מן הסתם שאינו רוצה ללמוד להיות מחנך. מהי אפוא מטרתו בביקור זה; מהו המקצוע שיקבל מיד המחנך? אם יש בידו של המחנך חכמה מסוימת שיוכל ללמד, בבקשה להודיענו מהי; ואם יגיד שחכמתו חכמת הדבור, הרי כל דבור מוסב על ענין מסוים: ענינו המיוחד של המחנך מהו? וחשוב שנבררו מיד. את גופנו לא היינו מוסרים לטיפולו של מישהו אם לא ידענו את טיבו; את נפשנו לא כל שכן, ובכן הצעיר ראוי לנזיפה חמורה. אינו אלא מתחייב בנפשו.

"היודע אתה אפוא באיזה מין סכנה הולך אתה להעמיד את נפשך? אילו היית צריך להפקיד את גופך בידי מישהו, שספק אם ישתכלל או יתקלקל על-ידיו, בלי ספק היית נמלך זמן רב אם להפקידו בידי או לא, והיית מזמין את חבריך ואת קרוביך להוועץ אתך, והיית הופך בענין ימים רבים; ועכשיו, כשהענין הוא בנפשך, שחשובה היא בעיניך מן הגוף, ושבה תלוי כל גורלך אם להצליח או להכשל כפי מה שהיא תשכלל או תתקלקל — בנידון כזה לא נמלכת לא באביך ולא באחייך, אף לא באחד ממנו, מחבריך, אם צריך או לא צריך להפקיד את נפשך בידי הנכרי הלז שבא הנה; אלא לאחר ששמעת אמש, לפי דבריך, שהוא כאן, הנך בא אלי בעלות השחר, ואינך מדבר או מתייעץ על השאלה אם צריך להפקיד את עצמך בידי או לא, אלא מוכן ומזומן אתה להוציא את כספך ואת כספם של חבריך, כמי שכבר החליט שמכל-מקום צריך ללמוד אצל פרוטאגורס, שאינך מכיר אותו, לפי דבריך, ואף פעם לא דברת אתו, ושאתה קורא לו סופיסטיס, אך נמצא שאינך יודע מה זה סופיסטיס.

שבידיו אתה עומד להפקיד את עצמך ?
 כששמע זאת אמר: נראה כך, סוקרטיס, מתוך מה שאומר
 אתה.

— ובכן, היפוקרטיס, שמא סוחר הוא הסופיסטיס או רוכל
 באותן הסחורות שמהן ניזונה הנפש? לי נראה שאדם כזה
 הוא.

— וממה ניזונה הנפש, סוקרטיס ?

— ודאי מלמודים (אמרת). ואל-נא נתן לסופיסטיס, חברי,
 לרמות אותנו בשבחו את סחורתו, כמו שעושים הסוחר והרוכל
 שעסקם במזונות הגוף. הן גם אלה עצמם אינם יודעים איזו
 מסחורתיהם תיטיב או תזיק לגוף, אך משבחים הם כל מה
 שיש להם למכירה; והוא הדין גם בלקוחותיהם, עד כמה שאינם
 בקיאים בהתעמלות או ברפואה. וכך עושים גם הרוכלים ההם
 שנושאים את הלמודים כמו סחורה מעיר לעיר, ומציגים אותם
 למכירה לכל הרוצה בהם: משבחים הם כל מה שיש להם
 למכור; אך, יקירי, גם הם אפשר שאינם יודעים איזו מסחר-
 רותיהם עלולה להיטיב לנפש, ואיזו עלולה להזיק לה. וגם
 לקוחותיהם אינם יודעים זאת, עד כמה שאינם בקיאים בר-
 פואת הנפש.

ואם אתה מומחה, היודע מה טוב ומה רע באותה הסחורה, אז
 אין לך סכנה בקניית למודים מפרוטאגורס או ממישהו;
 אך אם לא, הוזהר, רחמימאי, פן תהיה כמי שמסכן את קניניו
 היותר יקרים במשחק-הקוביות. כי הרי הרבה יותר גדולה
 הסכנה בקניית למודים מבקניית מזונות. מי שקונה מאכל
 ומשקה מן הסוחר הרוכל, אפשר לו לקחתם בכלים, ולפני
 שיקבלם לתוך גופו על-ידי אכילה או שתייה, היכולת בידו
 להניחם בביתו עד שיספיק להזמין את המומחה בדברים האלה
 ולהוועץ אתו בדבר מה שמותר ומה שאסור לאכול או לשתות.
 וכמה ומתי. על-כן אין הסכנה גדולה בקנייה כזו. אולם את
 הלמודים אי-אפשר לקחת בכלי, והקונה מוכרח לשלם את

המחיר ולהכניס את הלמוד לתוך נפשו גרידא וללמוד אותו לפני שילך לדרכו, והוא כבר או ניזק או נהנה. ובכן נחקור - נא בענין זה" (א313—ב314).

§ 3

נבדוק ונראה! אפלטון מציג לפנינו (א315 ואילך) את כל החבורה של מורי החכמה כאילו התקיים "כינוס" סופיסטי ממש: — לא רק את פרוטאגורס עצמו אלא גם את חבריו פרודיקוס והיפיאס ותלמידיהם, ואתם כמה מנכבדי הצבור. לכבודו של סוקרטס מסדרים מעין "משפט צבורי". סוקרטס נגש ושואל: "מה יצא לו לבחור זה אילו יתחבר אתך כמו שהיה רוצה?" ופרוטאגורס משיב: "בכל יום שיהיה אצלי ישוב הביתה משוכלל יותר" (א318). סוקרטס שואל (ג318): "משוכלל במה?" שהרי אין פירוש למלה זו כשהיא סתמית; ופרוטאגורס משיב:

"אם היפוקרטס יבוא אצלי, לא יקרה לו מה שהיה קורה אילו היה הולך אצל מישהו משאר הסופיסטים. הם הרי מקלקלים את הצעירים. כי לאחר שברחו מן החכמות, לוקחים הם אותם שוב ומשליכים אותם לתוך חכמות¹ ומלמדים אותם חשבון ותכונה וגיאומטריה ומוסיקה (ותוך כדי דבור הביט בהיפיאס). אך אם יבוא אצלי ילמד אך ורק אותו הענין שבשכילו בא: ולמוד זה הוא להיות בעל עצה טובה גם בעסקיו הוא, שידע כיצד לנהל את ביתו על צד היותר טוב, וגם בעסקי המדינה, שיצטיין בחיים המדיניים גם כאיש מעשה וגם כדברן. — האם הבנתי את דבריך? (אמרתי). נראה לי שמדבר אתה על החכמה המדינית, ושמבטיח אתה לעשות את האנשים לאזרחים טובים.

(1) כלומר, מלמדים אותם מקצוע מסוים. אך אין בלמוד מקצועי — אומר פרוטאגורס — משום חנוך. ע"י להלן עמ' 15—16.

— זהו בדיוק, סוקרטס, מה שמקבל אני על עצמי לעשות.”
(318ד—319א).

בהכרזה זו של פרוטאגורס כמה נקודות שכדאי לעמוד עליהן. המקצוע שמלמד אותו פרוטאגורס ובו „ישכלל” את תלמידיו הריהו „החכמה המדינית”. מטרת החכמה המדינית „לעשות את האנשים לאזרחים טובים”; ו„אזרח טוב” פירושו „בעל עצה שיודע לנהל את עניניו בהצלחה גם כפרט וגם כאיש-הצבור”. חכמה זו איננה בקיאות באיזה מדע כגון מקצוע ממקצועות המתמטיקה. זאת תהא הכשרה מקצועית והיא מביאה לא שכלול אלא קלקול (318ה). חכמתו של פרוטאגורס הריהי ממין אחר. היא מוסבת לא על שלמות מן השלמו-יות, אלא על השלמות סתם. היא מאמנת את האדם בענין הכללי ביותר, והוא להיות אדם.

במציאותה של שלמות כללית זו (ממשיך פרוטאגורס, 323א-ג) אין להטיל ספק, ואפשר להביא עליה כמה ראיות מן הנסיון היומיומי. כל אדם דורש שיחשבוהו לאדם ישר וייעלב אם יגידו עליו שאינו ישר. מה שאינו כך בבקיאות מקצועית: אין אדם נעלב אם יגידו עליו שאינו בעל מקצוע מסוים, למשל, שאינו בנאי. יוצא שהיושר (והוא טפוס למדות ה„מדיניות” שמדבר עליהן פרוטאגורס) מדה כללית היא הש-ייכת לאדם כאדם והנדרשת מן האדם כאדם. הוא עצם טבעו של האדם באשר הוא אדם, בניגוד לידיעות מקצועיות שהן קנין יחיד ופרי הפיתוח של כשרונות פרטיים.

ויש גם להוסיף (אומר פרוטאגורס, 323ג—324ג) שכך גלום בעצם מציאותה של שיטת עונשין בכל המדינות. אין העונש בא לשם נקמה אלא לשם תיקון — סימן שדורשים אנו שיהיו האזרחים בעלי תכונות מסוימות, אך אין עונשים על חוסר כשרונות טבעיים או העדר ידיעות מקצועיות, אלא על חוסר היושר ושאר המדות האזרחיות. ומכאן גם מוכח שהשלמות ניתנת להלמד. אלמלא כך, עונש בכלל למה לנו?

ובכן הוכח הוכחה נסיונית גם שיש מה ללמד וגם שהצבור מאמין שאפשר ללמדו. אולם את הרעיון המרכזי מסביר פרוטאגורס

(1320 ואילך) לא בצורה הגיונית מופשטת כי אם ע"י אגדה («מו'תוס», כלו' ספור מוחשי) בדבר טבע האדם. הוא מתאר את האדם מתחילת ברייתו תו כחלש מכל בעלי-החיים. במצבו הטבעי אין לו אפשרות של קיום. אמנם חשו האלים לעזרתו על-ידי מתן כשרון-המעשה (מה שנקרא אצלנו טכנולוגיה). אולם התברר מיד שאין בידי הטכנולוגיה להצילה. וכך אין גם בידי הדת והלשון וייסוד הערים ושאר המצאות התרבות. כל אלה רק כלי-עזר לחיים משותפים, אך עיקרם דבר אחר. דבר זה הוא מציאותן של המדות האזרחיות. רק על-ידיהן זוכה האדם להתקיים קיום ממשי.

ואולם — וכאן נקודת-הכובד — מדות אלה ניתנו לאדם לא כמתן יחיד אלא כקנין משותף. כשרונות הרופא או איזו בקיאות אחרת ניתנו ליחידים; המדות האזרחיות ניתנו לכל בני-האדם ביחד. והטעם ברור. אין דבר אם לא נהיה כולנו רופאים; לכל אחד המקצוע שלו. אך כולנו כאחד, אם נרצה לחיות בכלל, מוכרחים להתנהג כהוגן. דרכי המוסר חובה על כולנו; השאר (מנקודת-המבט של החברה) רשות. ובכן, אעפ"י שבנו מזבחות, ותקנו לשון, והכינו בתים ויסדו ערים, «נפרדו בני-האדם עוד פעם ויאבדו. וידאג זיוס לגזענו פן יכלה כולו, וישלח את הרמיס להביא לבני-האדם את הבושה ואת הצדק, למען יהיו אלה לשומרי הסדר ולמחזיקי האהבה והאחווה במדינות. וישאל הרמיס את זיוס ויאמר: איככה אתן את הצדק ואת הבושה לבני-האדם? הכחלק להם את המלאכות, כן גם את אלה אחלק להם? כי כן עשו בחלוקת המלאכות: לאחד ניתנה מלאכת הרפואה, והוא לבדו ימלא את צרכי הרבים אשר אין בידם המלאכה הזאת; וכה יעשה אף ליתר בעלי-המלאכה כולם. וכי כזאת אעשה בתתי את הצדק ואת הבושה בבני-האדם או האם אחלקם לכל אחד ואחד? ויען זיוס ויאמר: חלקם לכל אחד, ויהי לכולם חלק בהם. כי היה לא תהיינה מדינות אם רק למעטים יהיה חלק בהם כדין יתר המלאכות. וגם חוק תגזור מפי, כי כל-אדם אשר לא יוכל לקבל את מנתו בבושה ובצדק, אחת דתו ליהרג, כי הנהו כראש ולענה למדינה» (322א).

המדות המדיניות שמתאר אותן פרוטאגורס כ"בושה וצדק" ומבחין אותן הבחנה מוחלטת מן ה"מלאכות" וה"בקיאות" (322ד), מזהה הוא במקומות אחרים עם היושר סתם, או עם היושר והנבונות. בסי- כום (324ה ואילך) הוא מוסיף גם את הקדושה (325א), וכך בא לכלול את הצדדים השונים של הערך האישי לפי דעתו. שהרי קיים דבר והוא לא "חכמתו המקצועית של הבנאי או של הנפח או של הפחח אלא היושר והנבונות והקדושה, במלה אחת מה שאני קורא לו בשם של מו ת ה א ד ס , בו צריך שיהיה חלק לכל אחד ואחד, ולפיהו צריך כל אחד לכוין את מעשיו אם גם רוצה הוא ללמוד או לעשות איזה דבר אחר... ; ומי שאין לו חלק בדבר ההוא, ויהא ילד או איש או אשה, ראוי הוא לתוכחה ולעונש עד שישתכלל על-ידי ענשו" (325א).

4 §

כמה ליקויים בתפיסה הפרוטאגוראית¹ ועל העיקרי שבהם נעמוד בפרק הבא. ואולם נדמה שיש לראותו כמייסד מדע החנוך במובן זה שגם נתן לחנוך מטרה מסוימת, גם ביסס אותה על עקרו- נים מפורשים.

(1) עיי' מאמרו של יחזקאל קופמן, נס ש ו ר ו ח ב ח נ ו ך , בספר על החנוך התיכוני העברי בא"י (הוצאת מס, ירושלים, תרצ"ט), עמ' 245 ואילך.

א. ראשית רעיון החנוך: (ב') החנוך והאישיות

ראינו את שאלת דור הסופיסטים ביוון והיא שלמות האדם מהי, וראינו את תשובתו של פרוטאגורס: אין השלמות כושר מיוחד של אדם מיוחד זה או אחר, אלא המדות האזרחיות המשותפות לכל. התפיסה היא אפוא חברתית מעיקרה, וכך גם דרך החנוך. אמנם פרוטאגורס מתאר, כמו שנראה אחר-כך (להלן עמ' 46), את שיטת החנוך היוונית המסורתית; אך בכל צעד הוא מדגיש את הבחינה החברתית ואת ההשפעה הצבורית שהיא היא בעיניו החנוך למעשה. כשסוקרטיס מעיר (319 ב ואילך) שכנראה אין הקהל מאמין שהשלמות האזרחית ניתנת להלמד שהרי בעיניו מדינה פונים לאדם מן השוק דוקה, לא למומחה ולבעל המקצוע, הוא משיב מיד כי לא זו בלבד שלמוד זה קיים אלא קיים הוא בכל מקום ובכל הזדמנות, מן היום הראשון עד היום האחרון של חיינו. בבית, בגן-הילדים, בבית-הספר, ואחרי גמר בית-הספר בחברה עצמה, יש לחץ מתמיד על האדם מן הצבור והוא הוא האמצעי לחנוך; ואשר לתכנון הריהו דרכי הצבור כפי מה שהן קבועות במנהגים ובתקנות (325ג—326ה) מתברר שהמוסר בעיני פרוטאגורס, והוא עיקר ה"שלמות", אינו מוסר אישי. הוא הרגל החברה, ה"אווירה" הצבורית, המנהג המקובל. פרוטאגורס מדמה אותו ללשון-האם שהאדם סופג אותה מן החוץ בלא יודעים. אין זה שאין מלמדים אותו אלא הכל מלמדים אותו ואין להמלט ממנו:

„אך עתה, סוקרטיס, הנך אסטניס, מפני שהבל מלמדים את השלמות, כל אחד כפי יכולתו, ולך נראה שאין אף אחד מלמד

אותה. למה הדבר דומה? כאילו היית מבקש למצוא מי מורה את הלשון היוונית, ולא ימצא לך אף אחד" (327ה—328א).

כך המוסר (והוא תכנה של שלמות האדם שתפקידו של המחנך לטפח) אינו אלא נימוס, כלומר, מנהג מוסכם.

כאן גלום רעיון גורלי בשביל החנוך. שהרי אם אין המוסר אלא נימוס, הפתח פתוח למה שנקרא בפינו "אינדוקטרינציה", והיא ההשרשה המלאכותית של דעות ואמונות ודרכי-חיים לשם תכלית מסוימת הנקבעת על-ידי השלטון. החניך סביל. הוא יציר החברה. הוא מעוצב על-ידי מה שהוכן לו מן החוץ. הוא כחומר ביד הסביבה. הוא חסר-יכולת משלו. הוא מתרשם בלבד. כח-התנגדות אין לו — אינו מסוגל לכך, ואינו זכאי לכך, ואף אינו רוצה בכך. בכלל כח כזה מנין לו? הלא אין טוב אלא להמשך אחרי דעת הקהל, ובה, ובה בלבד, הצדק והאמת.

התריס היחידי בפני השקפה זו, והיא התוצאה הישרה ממש-נתו של פרוטאגורס, הוא טפוח היחיד כיחיד, ההכרה התקיפה שהאדם בעל אחריות אישית וכח-שפוט משלו. רעיון זה נותן לחנוך כיוון אחר לגמרי מהכיוון הניתן לו על-ידי פרוטאגורס, והוא הוא רעיונו של המבקר הגדול של משנת הסופיסטים, והוא סוקרטס, רבו של אפלטון וה"גבור" של רוב השיחות האפלטוניות.

§ 2

לפי פרוטאגורס, כמו שראינו, אין המוסר אלא מעין לשון האם, דבר שסופגים אנו מן הסביבה. הטוב הוא הנהוג, המקובל, המוסכם, כלומר, רק הנהוג, המקובל, המוסכם. אך אם הטוב הוא הנהוג והנהוג הוא הטוב, הרי אבדה למוסר כל עצמותו. המוסרי הוא מה שאנו רגילים לעשות.

לסוקרטס נראה אחרת. יש למוסר עצמות משלו ואין הטוב הנהוג גרידא. הנהוג הוא טוב אם הוא מוסרי, אינו מוסרי מפני שהוא נהוג. אין המוסר מה שאנו עושים בלבד, הוא מה שאנו צריכים

לעשות ; ומה שאנו עושים הוא מוסרי לא מפני (ובמדה) שאנו עושים אותו אלא מפני (ובמדה) שהוא מה שאנו צריכים לעשותו. ה"ראוי" קיים כרשות לעצמו כנגד ה"מצוי"; הטוב טוב לא באשר הוא מועיל או באשר הוא מביא תענוג או באשר הוא מקובל, אלא באשר הוא טוב. אך אם קיים הטוב כשהוא לעצמו, הרי המרכז בו, לא במנהג או בחברה. אנו מוסריים במדה שמכירים אנו בטוב זה, לא במדה שאנו מקבלים עלינו איזה מנהג או נימוס צבורי. אמנם המנהג והנימוס יכולים להיות גם טובים, אך אינם טובים בתוקף היותם מנהג ונימוס.

רעיונות אלה והדומים להם משמשים נושא לרוב הדיונים בשיחות של אפלטון המתרכזות מסביב לויכוחי סוקרטס עם הסופיסטים. אין אנו שואלים כאן את השאלה ההיסטורית האם כך חשב סוקרטס באמת. די לתפוס שבשיחות אשר בהן מציג אפלטון את סוקרטס מול הסופיסטים, שם בפיו דברים אלה או כאלה. ושוב אפשר שדמות הסופיסטים הניתנת בשיחות אלה אינה לפי האמת ההיסטורית. אך גם כאן יש להדגיש שהעיקר הרעיון, יהו נושאו מי שיהיו. כמה יצירות אפלטוניות אינן אלא כעין "דרמאטיזציה" של התנגשות זו בין שתי השקפות-עולם. משל בולט הוא השיחה גוריאס שנפנה אליה עוד מעט (להלן פרק ד(א), §5). ועל כולן ה"התנצלות". בשיחה שלפנינו ("פרוטאגורס") הולך סוקרטס ומגלה את דעתו שלאמתו של דבר אין לדבר, כמו שדבר פרוטאגורס (לעיל עמ' 16), על מדות שונות כגון היושר והנבונות והקדושה. יש רק מדה אחת המופיעה בצורות שונות, או יותר נכון, יש מדה אחת שהיא היא המהוה את המוסרי בכל המדות המוסריות. מדה אחת ומרכזית זו היא החכמה. וכך מצד אחד, לדעתו, אין בור ירא-חטא, ומצד שני אין אדם חוטא אלא מתוך אי-ידיעה.

דעתו זו על טיב המדה הטובה המהותית (שהרי אין מדות טובות רבות אלא רק מדה טובה אחת) מחזק סוקרטס על-ידי בקורת התענוגנות (הידוניסם). התענוגן אומר שאין טוב אלא המענג, אין רע אלא המצער. אמנם התענוג והצער הם ענינים התלויים ברגש ; אך

גם כאן — מראה סוקרטיס — אין להפטר מיסוד החשבון. שהרי אי אפשר (לפי דעה זו) להחליט על עשיית איזה מעשה שהוא מבלי לשקול תענוג כנגד צער; והשיקול הנדרש לעשיית חשבון זה הריהו בהכרח שכלי. וכך לשם פעולה מוסרית נזקק הרגש לשכל; זאת אומרת, הגרם המוסרי בתענוגנות עצמה אינה התענוג אלא החכמה.

§ 3

ניטיב להבין את התפיסה הסוקרטית בתורת המדות אם נעיף עין על ענין מקביל בתורת ההכרה. דעה ישנה היא שיש בנו "ספיקות" שונות או "כשרים" שונים, למשל, כושר הזכירה, כושר ההבחנה, כושר השמיעה, כושר הראייה, כושר המישוש; וכל כושר וכושר עומד ברשות עצמו ואינו נזקק לאחרים. בשיחה תיאטיטוס (184ב ואילך) מוכיח אפלטון, בקשר לבעית טבע ההכרה, שאין דעה זו נכונה. לאמתו של דבר אין העין רואה ואין האוזן שומעת. אני הוא הרואה, אני הוא השומע; והעין והאוזן משמשות לי כלים. אין זכרון; יש אני שזוכר. אין הבחנה; יש אני שמבחין. והאני הזוכר הוא האני המבחין, והוא האני השומע והרואה. "מוזר היה", כמו שהוא מעיר (184ד), "אילו היו החושים המרובים מונחים בנו כאילו בסוס של עץ, ולא היו כולם מתאחדים באיזו 'צורה' יחידה, יהא שמה 'נפש' או מה שהיא, שבה תופסים אנו כל מה שאפשר לתפוס באמצעות הכלים ההם". הביטוי "סוס של עץ" רומז כמובן לסוס שבו התחבאו הגבורים היוונים, כפי המסופר בשירי הומירוס, מחוץ לחומת העיר טרויה ושבעזרתו נכנסו אליה. אין הכשרים השכליים שלנו יחידות נפרדות העומדות זו על-יד זו בתוך "סוס-העץ" של שכלנו, אלא הן שלנו ממש, הן קניננו; הן כחותיה של נפש אחת. אמנם נפש אחת זו בעלת פעולות שונות היא, אך היא אחת ויחידה.

§ 4

נוכל עכשיו לצעוד עוד צעד קדימה. הרכנו את אחדות המדות המוסריות וגם את אחדות המדות השכליות; אולם גם שתיים אלה אינן

נפרדות זו מזו אלא מקורן ומושכן אחד. הן נעוצות גם זו וגם זו, בנפשו האחת של האדם. אישיותו של האדם שלמה היא. עיקר התגלותה בכח השיפוט. וכח השיפוט הוא שמופיע בשני התחומים גם יחד, הן המוסרי והן ההכרתי. השיקול וההבחנה שהם יסוד המוסר, והשיקול וההבחנה שהם יסוד הדעת, מהווים את הנפש המשכלת ; והיא לא "סוס-עץ" אלא "צורה" אחת ויחידה, יהא שמה מה שיהא.

נחזיק ברעיון זה ונבין מהו הצעד שצעד סוקרטיס לעומת פרוטאגורס. פרוטאגורס גילה את האדם שבאדם וקבע אותו במרכז. אך האדם שדבר עליו לא היה אחדות ממשית. היה מפורד ויציר החברה. בא סוקרטיס ולעומת ה"אזרח" של פרוטאגורס גילה את האדם ממש, את היחיד, והוא בעל האישיות האחראית והבשלה שעליו מושתתת החברה.

וסוקרטיס, כשם שהיה נאה דורש, כך היה נאה מקיים. אמנם קבל עליו בתמימות ובלב שלם את כל עולו של הציבור. אך שמר על עצמותו ואחריותו שלו, ובמקרים שמצפונו לחש לו שפקודות השלטון היו נגד המוסר, הקשיב לא לשלטון אלא למצפונו. על מקרים כאלה הוא מספר ב"התנצלות" והם רציניים למדי ; ואולם ב"קריטון" נצב הוא לפנינו כאזרח מושלם הנאמן לחוקים לו גם יטלו את נפשו. ואף-על-פי-כן ההבדל בינו ובין פרוטאגורס ברור. בשביל פרוטאגורס קדם האזרח לאדם, בשיל סוקרטיס קדם האדם. האדם הטוב בעיני פרוטאגורס הוא האזרח הטוב ; כדי להיות אדם טוב די להיות אזרח טוב. בשביל סוקרטיס, כמו שאפשר להיות נגר טוב מבלי להיות אזרח טוב, כך אפשר להיות אזרח טוב מבלי להיות אדם טוב. על האדם לשמור על מהותו זו כאדם גם בתוך החברה.

כאן הרעיון המרכזי של ה"התנצלות", והוא הוידוי של סוקרטיס לפני שופטיו. סוקרטיס מראה שהתועלת הגדולה ביותר שיכול האדם להביא לחברה היא שלא לתת לה לקפוא על שמריה אלא לעוררה ולרזזה. אין האדם רק יציר החברה כדעת פרוטאגורס. הוא גם יוצרה. מכאן חובתו לשמור על עצמותו, שהרי בקיומה ובערכה של עצמותו שלו תלויים קיומה וערכה של החברה.

כך הערך האנושי העליון, גם בשביל המדינה, הוא עצמותו האישית של היחיד. עצמות זו אישיות ממש היא, יחידה מושלמת בעלת כחות משלה הענמדת איתן לקראת כל ההרפתקאות שיכולות לעבור עליה. אינה רק הרכב מקרי של מדות וסברות והרגלים הספוגים מן החוץ. היא מהות מקורית כשלעצמה. מהות זו היא הנקראת בפיו של סוקרטס נפש או נשמה, ואפשר בצדק לכנותו כ"מגלה הנשמה" בספרות היוונית. אין מלה השגורה בפיו יותר ממלה זו, ואין ענין החשוב בעיניו יותר מענין זה. חובתו הראשונה והאחרונה של האדם לטובת החברה עצמה, הריהי, לדעתו, לטפל בנשמה זו ולטפחה. כשקוראים אנו דברים אלה ב"התנצלות", הרושם הראשון מתמיה. אך לאט לאט מתבהרת הרצינות המוחלטת שבה נאחו בהם סוקרטס. בהם כל חייו, ובהם רואה הוא ברכתו העיקרית לעירו לא רק בחייו אלא גם במותו:

"אנו'טוס אמנם אומר לכם שאם אצא זכאי, ילכו בניכם באותה הדרך שסוקרטס מורה להם, ויתקלקלו כולם לגמרם²; אולם אילו הייתם אומרים לי על זה: 'לעת-עתה, סוקרטס, אין אנו נשמעים לאנו'טוס ואנו מזכים אותך, אך בתנאי זה, שלא תתעסק עוד באותה החקירה ושלא תוסיף לדרוש אחרי הפילוסופיה; ואם נתפוס אותך עוד פעם על מעשה זה, מות תמות' — אילו, כמו שאמרתי, הייתם מזכים אותי בתנאי זה, כך הייתי משיב לכם: 'אני, רבותי האתונאים, אוהב ומוקיר אתכם. אולם נשמע אהיה לאל יותר ממה שאישמע לכם; וכל עוד נפשי בי וכחי עומד לי, לא אחדל מלעסוק בפילוסופיה, ומלהזהירכם, ומלהראות את הדרך לכל אחד מכם שאודמן עמו, בדברים הרגילים אצלי ולומר: 'הטוב שבבני-אדם, כיון שאתה אתונאי, מעיר גדולה ומפורסמת בחכמתה וגבורתה, כלום אינך מתבייש לדאוג

(1) השוה המסה של Burnet בספר Essays and Addresses (1929), עמ' 126 ואילך.

(2) סוקרטס הובא לדין ע"י אנו'טוס זה בהאשמה שקלקל את בני הנעורים. הוא משיב כאן להאשמה זו.

שיהא לך כסף עד לגבול האפשרי, וגם שם טוב וכבוד, ואולם אינך דואג ואינך שם לב לחכמה ולאמת ולנשמתך שתהא טובה עד כמה שאפשר?

"ואם יכחישני מי מכם ויאמר שאכן הוא דואג לזה, לא במהרה אפטור אותו ולא אעזבנו אלא אשאלנו ואבחננו ואוכיחנו; ואם ייראה לי שאין לו שלמות, והוא אומר שיש לו, אגנה אותו, מפני שהוא מזלזל בערכו של הדבר; היותר חשוב ונותן ערך יותר גדול למה שהוא פחות ממנו. וכך אתנהג עם כל מי שאודמן עמו, יהא נער או זקן, יהא זר או בן-עיר, אך ביחוד עם בני העיר, מפני שאתם יותר קרובים לי בגזע.

"כי זוהי מצות-האל, דעו לכם; ואני סבור שלא אירע לכם בעיר זו שום דבר יותר טוב משירותי לאל. שהרי אני, כשאני מסתובב בתוכם, אין לי עסק אחר אלא זה בלבד: להטות את לבותיהם של נעריכם וזקניכם, שתהא דאגתם הראשונה והיותר גדולה לא לגופם ולא לכספם, אלא לנשמתם, כדי שתהא זכה עד כמה שאפשר. ואני אומר להם שאין השלמות נקנית בכסף, אבל השלמות היא מקור הכסף וכל הדברים הטובים, הן ליחיד והן לכלל. ובכן, אם בדברי אלה אני מקלקל את בני-הנעורים, הרי מזיקים הם. אולם אם יאמר מישהו שאין אלה דברי, הוא מדבר הבלים.

"על יסוד זה, אתונאים (כך הייתי אומר), עשו את רצונו של אנויטוס או אל תעשו, וזכוני או אל תזכוני. אך דעו לכם שאני לא אשנה את דרכי ואפילו אם אצטרך למות כמה וכמה פעמים" (29ג—30ג).

§ 5

כך עומד סוקרטס איתן על משמר החנוך: תפקידו לחנך; והוא יחנך ויהי מה. משמר זה בשבילו גם משמר דתי: אלהים הוא שפקד עליו לדאוג לנשמת האזרחים; והנשמה שפוקד עליו לדאוג לה אינה רק "רוח חיים", ואין ה"דאגה" לה חרדה לקיום. ה"נשמה" היא מושבו של כח ההכרה וההערכה וההכרעה בעניני מוסר ומדע. האדם אינו

גופו. האדם, כלומר, מה שהוא בעל ערך קיים באדם, מה שעושה את האדם לאדם, מה שנותן לאדם את חשיבותו כאדם, הריהו אישיות המוסרית והשכלית.

וכך יש להבין את הוזהירות היתרה בה מזהיר סוקרטס את הצעיר בבחירת מחנך (לעיל עמ' 11 ואילך). הענין שנשמתנו, ובידי המחנך לקלקלה כמו לשכללה. ומכאן גם הסתערותו של סוקרטס ב"התנצלות" נגד ההאשמה שהיא מקלקל את הנוער. להפך, הוא היחידי שניסה לשכללם, לחזקם, לשפר את נשמתם. זה תפקידו מאת האל, תפקיד שלא יוכל אפוא לוותר עליו גם אילו רצה.

ואין זה בשבילו רק תפקיד בחיים; הריהו כל החיים. מלבדו אין בחיים כלום. בהשוואה אל הנשמה אין שום דבר גופני קיים. העונש לגוף אינו עונש. הצדיק אינו ניזוק שהרי נשמתו טהורה. מי ניזוק? האומר להזיק לו; כי המזיק לצדיק גורם לו לעצמו, למזיק, נזק באשר הוא עושה מעשה רע ומקלקל את נשמתו שלו. טוב לסבול עוול מאשר לגרום עוול, אומר סוקרטס, שהרי סובל העוול סובל רק בגופו; גורם העוול סובל בנשמתו.

כך מודגש גם בסעיף המסיים של ה"התנצלות" (40ג ואילך) הפותח במלים; "יש תקוה מרובה שטוב הוא המות". נהגו להדגיש את הפקפוק שב"תקוה" זו כאילו היה סוקרטס ספקן. אך סוקרטס הצטיין באמונה חזקה אף אם, כמנהגו, כיסה עליה בבת-שחוק. הראיה היא כל מהלך הרעיונות שנתן להם ביטוי עד כה.

סוף-סוף מה הוא אומר? הנשמה היא הדבר היחידי בעולמנו שיש לו ערך מוחלט. כל השאר טפל. הגוף רק כלי לנשמה. כל תפקידנו בחיים אלה לטהר נשמה זו. זאת החובה הדתית, זאת החובה המוסרית, זאת החובה האזרחית. הפילוסוף עצמו אינו אלא הזובב המעורר והמזרז את ההמון העצל לדאוג לנשמתו ולא רק לגופו ולממונו. אפשר לצער לגוף, ל"ענוש" אותו, להמיתו; אך אין הצער צער ואין העונש עונש, וכך אין המות מות. החיים היחידים — כך הוברר — הריהם חיי הנשמה. אך אם כך, אין הנשמה תלויה במקרי הגוף ובמאורעותיו. היא תלויה אך ורק בעצמה, וגורלה בה.

§ 6

יוצא שאין החנוך דבר ארעי, ואינו הכשרה לתפקיד ארעי. הוא עיצובו ההדרגתי של עצם מתמיד וקיים. אפשר שהאמין סוקרטיס שאין חיי העולם הזה אלא פרוודור לחיי העולם הבא. אפשר שהאמין, אם החזיק בתורת ה"גלגול" (ואינו אומר זאת ב"פיידון"; הוא רק קובע את מסקנותיה אם נניח את אמיתותה), שאין חיי העולם הזה אלא הכנה לחזרה, ולחזרה חוזרת, אל חיי העולם הזה עד שלבסוף תטהר הנשמה טיהור שלם ותהיה ראויה לקונה. אך אם כך ואם כך הרי נשמתנו פקדון מאת האל, ועלינו לתקנה ולטהרה מכל כיעור וזוהמה. הטיפול המתמיד בעצם המתמיד שהוא הנשמה הריהו החנוך. אין תימה אפוא אם סוקרטיס בן השבעים אומר ללכת לבית-ספר ביחד עם ידידיו בני גילו, שהרי אין החיים כולם אלא כעין בית-ספר שבו ניתנת לנו ההזדמנות ללמוד ולהיטהר. ובכן (לאכיס 201):

„צריכים אנו כולנו ביחד לבקש את המורה היותר טוב, קודם-כל בשביל עצמנו (שהרי אנו זקוקים לכך), ואחר-כך גם בשביל הנערים, בלא לחוס על הממון או על שום דבר אחר. אולם לתת לעצמנו להשאר באותו המצב שאנו נתונים בו עתה, לזה איני מסכים. ואם יהא הדבר לצחוק בעיני מישהו שבגיל זה נלך לבית-הספר, כמדומה לי שצריך להביא עדות מהומירוס שאמר שהבושה אינה נאה לאיש-מחסור. ובכן אף אנו לא נשים לב למה שיאמר האומר, ונדאג ביחד גם לעצמנו וגם לנערים“.